

תריני מאשר את הנושא ואת התכנית
ומסכים להדריך את המועמד בביצוע עבודה זו

פרופ' עמיחי מזר

תכנית מחקר המוגשת לאישור כתכנית לעבודת-דוקטור

14.3.2010

אורי דוידוביץ'

Uri Davidovich

מדריך: פרופ' עמיחי מזר

מדבר יהודה בתקופות הכלקוליתית, הברונזה והברזל

(האלף השישי-האלף הראשון לפנה"ס):

יחסי מזרע וישימון בראי דגמי פעילות בסובב מדברי מוגדר

The Judean Desert during the Chalcolithic, Bronze and Iron Ages

(Sixth-First Millennia BC):

Desert and Sown Relations in light of Settlement Patterns

in a defined Desert Environment

המכון לארכיאולוגיה

האוניברסיטה העברית בירושלים

א. הבעיות העיקריות שיש כוונה לטפל בהן

אחד הנושאים החשובים בחקר חברות מורכבות, בתר-פרהיסטוריות, הינו יחסי הגומלין בין חברות יושבות-קבע (סדנטריות), המאכלסות ברגיל את הארץ הנושבת (ה"מזרע"), ובין חברות נוודיות המתקיימות באזורי שוליים סביבתיים, בעיקר במדבריות (ה"שימון"). מערכת יחסים זו (the Desert and the Sown) היתה ועודנה מושא למחקרים סביבתיים, סוציו-אנתרופולוגיים, היסטוריים וארכיאולוגיים רבים, הן כסוגיה תיאורטית והן בזיקה ישירה לאזורים גיאוגרפיים בהם קיים מפגש בין שתי הישויות הללו, ובראשם המזרח הקרוב (למשל רייפנברג 1950; Barth 1961; Nelson [ed.] 1973; Bates and Hees 1977; Khazanov 1984). בזיקה לתחום מחקר זה נתקיימו בעשרות השנים האחרונות מחקרים ארכיאולוגיים במרבית החבלים המדבריים הגובלים בדרום ובמזרח הארץ הנושבת של דרום הלכנט, ובהם בקעת באר-שבע, הר הנגב, דרום הנגב, דרום סיני, הערבה ודרום עבר הירדן, ונבחנו יחסיהם עם האזורים ה"נושבים" שמצפון (האזור הים-תיכוני למרכיביו) בפרקי זמן שונים (למשל רותנברג 1967; אהרוני 1979; כהן וכהן-אמין 1999, 2004; Beit-Arieh 1983; Haiman 1992; Finkelstein 1995; Avni 1996; Avner 1998; Bienkowski and van der Steen 2001).

דא עקא, מרבית הדינאים הללו פסחו דווקא על מדבר יהודה, יחידה גיאוגרפית מובחנת היטב ובעלת מאפיינים טופוגרפיים, אקלימיים ואקולוגיים ייחודיים, המצויה ב"צל הגשם" של ההר המרכזי הדרומי ("הר יהודה"), בקרבה יתירה לארץ הנושבת ביחס למרבית החבלים הנזכרים לעיל. מטרת המחקר הנוכחי הינה לעמוד על דגמי הפעילות האנושית הקדומה במדבר יהודה ועל מגמות של שינוי והמשכיות בדגמים אלו לאורך פרק זמן ארוך. הטווח הכרונולוגי המוצע לעבודה מקיף כחמשת אלפי שנה, למן ראשית התקופה הכלקוליתית/שלהי הנאולית המאוחר (האלף השישי לפנה"ס) ועד סוף תקופת הברזל (אמצע האלף הראשון לפנה"ס). בראשית פרק זמן זה כבר התקיימה בארץ הנושבת שממערב למדבר יהודה תרבות חקלאית כפרית בעלת כלכלה מעורבת, שנשתלבה בהדרגה במסגרות חברתיות מורכבות יותר (ערי המדינה של האלף השלישי והשני לפנה"ס), אשר שיאן במדינה הטריטוריאלית של יהודה בתקופת הברזל ב', במחצית הראשונה של האלף הראשון לפנה"ס (עופר 1993). במקביל, התקיימו באזורים המדבריים של דרום הלבנט חברות בעלות אופי שונה לגמרי, המבוססות בעיקרן על דגמי נוודות פסטורליסטית, ניצול משאבים מקומיים ומגע משתנה עם חברות אזורי המזרע הסמוכים (למשל Rosen 2002). כאמור, מדבר יהודה מהווה יחידה גיאוגרפית עצמאית ומוגדרת שיש לראותה כרכיב במערך

הנדון, אולם חסר לגביו דיון מקיף בספרות המחקר בזיקה למעמדו זה. הדבר נובע בין היתר ממקוטעות השרידים הארכיאולוגיים מן התקופות הקדומות ברחבי המדבר, וממיעוט המחקר הארכיאולוגי בו בתת-הדיסציפלינה המכונה "ארכיאולוגיה מקראית", אשר במסגרתה נחקר רוב פרק הזמן הנדון.

המחקר המוצע יציע התמודדות עם מטרת המחקר המרכזית בשלושה שלבים, אשר כל אחד מהם מהווה בעייה מחקרית שלא טופלה באופן סינתטי עד כה בזיקה למדבר יהודה:

- שלב ראשון: זיהוי והגדרה של דגמי הפעילות במדבר יהודה בפרק הזמן הנדון על בסיס כלל הנתונים הארכיאולוגיים. עד כה לא התבצעו סינתזות תקופתיות המבוססות על בחינה ביקורתית של המצאי הארכיאולוגי הקיים ממדבר יהודה, תוך נסיון לזהות את מגוון מרכיבי דגמי הפעילות/ההתיישבות ברחבי המדבר (להלן, סעיפים ב'-ג').

- שלב שני: זיהוי התשתיות החברתיות שיצרו את דגמי הפעילות הנצפים בכל תקופה. בשלב זה יידונו משמעותית של דגמי הפעילות הנצפים תוך זיהוי הישויות החברתיות האחראיות ליצירתן, באמצעות מחקר השוואתי עם דגמי פעילות עתיקים ומודרניים רלוונטיים (פירוט בסעיף ג').

- שלב שלישי: שילוב הקונטקסטים ההיסטוריים הרלוונטיים ונסיון לתת מענה מסכם לשאלה "כיצד נתפס המרחב" על ידי יושביו ועל ידי יושבי היחידות הסמוכות לו. עד כה, נסיונות כאלו נעשו באופן חלקי רק בזיקה לחלק האחרון של פרק הזמן הנדון, וללא בחינה ביקורתית של הממצא הארכיאולוגי (פירוט בסעיף ב'). בעבודה הנוכחית ננסה לבחון את מקומו של מדבר יהודה בכל תקופה ותקופה לאור הידוע עליה ממקורות היסטוריים וארכיאולוגיים כאחד, וכן על פני "המשך הארוך", תוך זיהוי מגמות של שינוי והמשכיות בתפקידו כחבל גיאוגרפי מוגדר במערך היישובי בדרום הלבנט.

ב. תיאור מצב המחקר

פרק הזמן שבין האלף השישי והאלף הראשון לפנה"ס נלמד בעבודות שדה מגוונות שהתבצעו במדבר יהודה ובחופו המערבי של ים המלח בשנים האחרונות. במהלך השנים הללו התגלו כ-200 אתרים ויותר מפרק זמן זה בתא השטח שבין הספר המזרחי של הר יהודה במערב (איזוהיטה 200 מ"מ גשם) וים המלח במזרח, ובין כביש ירושלים-יריחו בצפון ועד כביש ערד-נוה זהר בדרום, אלו גבולות מדבר יהודה בהגדרתו המצומצמת ובמחקר הנוכחי (איור 1). כמתצית מן האתרים הינם אתרי מערות (מערות בודדות או מכלולי מערות), הפזורים לאורכו של מצוק ההעתקים ובקניוני הנחלים העמוקים הנשפכים לים המלח (למשל אבירם ועמיתים 1961; 1962;

וקסלר (עורכת) 2002; פורת 2006; de-Vaux 1953, 1961). יתר האתרים נחלקים לסוגים שונים (יישובים, מתחמים, מצודות ומצדים, אתרי חנייה, וכן אתרים שאינם נמנים על קטגוריה יישובית ברורה), וממוקמים הן ברמת המדבר והן לאורך חופו הצפוני-מערבי של ים המלח (למשל בר-אדון 1972; 1989; פטריך 1994; Cross and Milik 1956). התקופות הבולטות ביותר המיוצגות במערות המדבר מפרק הזמן האמור הינן התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה אי (לשתיהן ראה דוידוביץ' 2008) ושלהי תקופת הברזל. לעומת זאת, האתרים העיליים הקדומים לתקופת הברזל המאוחרת המוכרים עד היום הינם מעטים, ורק לקראת שלהי פרק הזמן המוצע לעבודה זו ישנה עלייה משמעותית בכמות ובמגוון האתרים (ליפשיץ 2000).

על אף המחקר הפרטני במספר אתרים בודדים (דוגמת עין גדי: Stern 2007) או מקבצי אתרים (דוגמת בקעת הורקניה: Stager 1976), הוקדשו רק מעט מחקרים לבחינה כוללת של דגמי הפעילות במדבר יהודה כיחידה גיאוגרפית נבדלת בתקופות האמורות. להוציא מחקר מקיף הנוגע להיבטים הסביבתיים והחברתיים של הפעילות במדבר יהודה בתקופה הכלקוליתית שנעשה לאחרונה (דוידוביץ' 2008), לא נעשו סינתזות כרונו-רגיונאליות עד כה במחקר. גם מספר מחקרים קצרים שהוקדשו למדבר יהודה בשלהי תקופת הברזל (בר-אדון 1989; שטרן 1993; ליפשיץ 2000) אינם מציעים בחינה ביקורתית של העדויות מרחבי המדבר, אלא עושים שימוש בתמונה היישובית העולה לכאורה מסקרים ומתפירות קודמים, ללא דיון מקיף בבסיסי הנתונים עצמם; הדבר נכון גם למחקרים שעניינם סוגיות גיאוגרפיות-היסטוריות-מקראיות שונות, כגון זיהוי ערי המדבר שביהודה (סיכום אצל עופר 1998). בנוסף לכך, חסר בספרות המחקר מבט על תהליכים ארוכי טווח הקשורים ביחסים שבין מדבר יהודה ואזורי ה"מזרע" שמצפון וממערב לו (להוציא מעט אצל Finkelstein 1995). בהקשר זה, לא נדונה גם סוגית "העדר המידע" מפרקי זמן ארוכים בתולדות המדבר, דוגמת מרבית השלבים הכרונולוגיים של האלפים השלישי והשני לפנה"ס, ולא הובהר האם העדר המידע הוא מציאות ארכיאולוגית, או שמא נובע מאופיים של המחקרים שהתקיימו (וראה יקותיאלי 2001, ולהלן).

במידה רבה, העדר סינתזות כגון אלו המוצעות לעיל אינו מפתיע, וזאת בהתחשב באופי הנתונים העומדים לרשות המחקר. להוציא מספר עבודות שיטתיות שנעשו בזיקה למערות במקטעים מצוקיים שונים (למשל וקסלר [עורכת] 2002; פורת 2006), לא נעשה עד כה סקר שיטתי באזור התחום במחקר הנוכחי שמוקדו בתקופות הקדומות (להוציא סקר מפת עין בוקק; להלן). מתוך חמש מפות סקר מסדרת סקר ישראל שנסקרו במרכז ובצפון מדבר יהודה, שלוש (מפות עין גדי,

ואדי קלט וקליה) טרם פורסמו, ואילו שתיים נוספות (מפת מר-סבא : פטריך 1994; מפת הרודיון : הירשפלד 1985) התמקדו בשרידי הנזירות הביזנטית ברחבי המדבר, גם אם רשמו אתרים נבחרים מתקופות קדומות. חלקו הדרומי של מדבר יהודה, להוציא קטעים ממפת עין גדי, לא נסקר מעולם פרט לסקרי מערות בקניוני הנחלים (אבירם ועמיתים 1961; 1962; דוידוביץ' 2008), ופרט למפת עין בוקק שנסקרת בשנים האחרונות. תוצאות ראשוניות מן הסקר האחרון מדגימות היטב את חשיבות הסקירה השיטתית לחקר תקופות קדם-קלאסיות (למשל יקותיאל 2001; Yekutieli 2006).

ג. דרך ביצוע העבודה

1. סוגי המקורות והנתונים שיהוו בסיס לעבודה

השלב הראשון בעבודה הינו העמדת בסיס נתונים ארכיאולוגי מקיף לתקופות הקדומות ברחבי המדבר. לצורך כך, ייעשה שימוש בשלושת מקורות הנתונים הקיימים במחקר: איסוף ועיבוד של כלל הנתונים ממחקרי עבר; סקר שדה המכוון לתת מענה לסוגיות שלא נדונו במחקרים קודמים; חפירות מצומצמות שנועדו לבחון שאלות פרטניות לגבי אתרים ודגמי פעילות מסוימים. שלב האיסוף הראשוני כולל יצירת בסיסי נתונים (בתכנת Access, עם קישור לתכנת ArcGIS) של כל האתרים אשר הוצע לתארכם לפרק הזמן הנדון בעבודה זו בספרות המחקר ובחומרים תיעודיים שטרם פורסמו. מחקרי שדה רבים שנערכו במדבר יהודה טרם זכו לעיבוד ופרסום מפורטים, ועל כן יכלול שלב זה עבודה ראשונית רבה: איסוף נתונים כתובים ומצלמים אצל חוקרים שונים ובארכיונים, "גילוי מחדש" של ממצאים במחסנים, עיבוד ממצאים בהתאם לאופני עיבוד הרווחים במחקר הארכיאולוגי (בדגש על מכלולים קרמיים), והשלמת נתונים בשדה (לרבות שרטוט תכניות, תיעוד נתונים סביבתיים, ועריכת סקר ארכיאולוגי מחודש; פירוט אצל דוידוביץ' 2008, פרקים 5-6).

סיכום תוצאות מחקרי העבר עד כה מראה על הטיית ברורה לטובת זיהוי מוקדי פעילות קדומים במערות או באתרים בעלי ארכיטקטורה בולטת יחסית. עם זאת, כבר לאחר התרשמות ראשונית מתברר למסייד בשטח כי מרכיבי הפעילות האנושית ברחבי המדבר הינם מגוונים יותר מחד גיסא, אך קשים יותר לאיתור, להגדרה ולזיהוי כרונולוגי מאידך גיסא. פעולות אחרונות אלו הן הכרחיות לשם אפיון מדויק יותר של מהות הפעילות ממגוון פרקי זמן קדומים במדבר יהודה, כיוון שרק דיון בכלל מרכיבי דגמי הפעילות יאפשר שילובם בהקשרים חברתיים והיסטוריים (למשל Yekutieli 2009). מכיוון שכך, ניוזם סקר חדש בחלקו הדרומי של מדבר יהודה, שמטרתו

להעמיד קורפוס אתרים מלא בתא השטח הנסקר באמצעות סקר רגלי שיטתי. הסקר נערך בתחומי מפות מצדה והר בדר מסדרת סקר ישראל (סה"כ כ-170 קמ"ר; איור 1). בחירת תא השטח אינה אקראית. לא רק שהוא מהווה מעין "ארץ לא נודעת" (להוציא אתרים ספורים המוכרים בו), אלא שיש בו משום נסיון לדגום את המרחב ברצועת רוחב, שבה נזגמים כל מרכיביו של מדבר יהודה: משולי רצועת הספר במערב, עבור ברמת המדבר על המבנים הטופוגרפיים השונים שבה, דרך במת השוליים המזרחיים ומצוק ההעתקים, ועד מישור חוף ים המלח במזרח. דגימה כזו תאפשר, כך מצופה, לאפיין את מהות הפעילות האנושית ביחידות הנוף השונות של מדבר יהודה, על כל מרכיבי הפעילות, לרבות אלו שלא התגלו או נדונו בסקרים קודמים ברחבי המדבר (דוגמת אתרים חסרי ארכיטקטורה; וראת יקותיאלי 2001). שלב הסקר הראשון, שיושלם בתוך עבודת המחקר, כולל 30 ריבועי סקר בשטח של קמ"ר אחד, ה"דוגמים" את יחידות הנוף השונות המצויות בתא השטח הנסקר.

בהמשך, עם התקדמות שלבי האיסוף הראשוניים, ייבחרו מספר אתרי מפתח מתקופות שונות לחפירה ממוקדת. מטרת החפירות ישתנו מאתר לאתר, אולם בכל המקרים יעדן יהיה לענות על שאלות נבחרות בחקר התקופות הנדונות בעבודה זו. הכוונה היא לקיים 3-4 חפירות בהיקף של 5-10 ימי עבודה כ"א, באתרים שלהם משמעות ניכרת להבנת דגם פעילות ספציפי. רשימה סופית של אתרים אלו אינה מוצעת כאן, כיוון שהיא תלויה כאמור בשלבי האיסוף הקודמים, ובהעמדת קורפוס מלא של אתרים מפרק הזמן הנדון. דוגמאות לאתרים שבהם חפירה עשויה לזרות אור הן על האתר הבודד ומהותו, והן על דגמי הפעילות הקיימים במרחב המחקר ככלל, הם אתר מצפה שלם מתקופת הברונזה הקדומה ב' (בר-אדון 1989), ואתר הר איתי מתקופת הברזל ב' (אתר ייחודי שהתגלה על ידינו לאחרונה במסגרת סקר מפת הר-בדר).

2. תאור שיטת החקירה ובעיות מתודולוגיות

מבחינה תיאורטית, ייבחנו מאפייני הפעילות במדבר יהודה במחקר הנוכחי לאורן של שתי גישות עיקריות. הגישה האחת, המכונה לרוב "ארכיאולוגיה של הנוף" (Landscape Archaeology), מדגישה את חשיבות הבחינה הרגיונאלית-סביבתית כבסיס לניתוח דפוסי ההתנהגות האנושית במרחב נתון (Roberts 1987; Cherry et al 1991; Henry 1995). גישה זו דוחה הן את התפיסה לפיה משמש הנוף "רקע" לפעילות בני אדם, והן את הרעיון לפיו הסביבה היא החסבר והמקור לכל התנהגות אנושית ("דטרמיניזם אקולוגי"). טענתה המרכזית של גישה זו היא שהנוף הוא כעין 'טקסט', אשר תוך 'קריאתו' ניתן ללמוד גם עליו וגם על האנשים שחיו בו. היא אינה מסתפקת בתיאור מאפיינים גיאוגרפיים גרידא, אלא מחייבת בחינה לעומק של הזיקה שבין אספקטים

סביבתיים שונים (אקלימיים, טופוגרפיים, גיאולוגיים, אקולוגיים), חלקם הגדול בעל משמעות גיאוגרפית-היסטורית (מקורות מים, נתיבי תנועה, פוטנציאל חקלאי), ובין תפרוסת, כמות ומהות השרידים הארכיאולוגיים במרחב, על מנת להסיק מסקנות אודות מהות הפעילות האנושית והשתנותה במרחב הנדון. הגישה השנייה גורסת כי הנתונים הארכיאולוגיים חייבים להבחן בהקשרם ההיסטורי הפרטיקולארי. על פי גישה זו יש לשלב את המידע העולה מניתוח דגמי הפעילות האנושית במרחב נתון עם המידע אודות הדפוסים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים הרווחים בפרק הזמן הנחקר מחד גיסא, ועם המידע אודות מאורעות ותהליכים היסטוריים רלוונטיים מאידך גיסא (למשל 102-77: Hodder 1986). שתי הגישות הללו משלימות זו את זו

במחקר ארכיאולוגי רגיונאלי, ומהוות עמדות מוצא תיאורטיות חשובות למחקר המוצע כאן. עם תום שלבי איסוף ועיבוד הנתונים משלושת המקורות הנדונים לעיל – מחקרי עבר, סקר וחפירות – ניתן יהיה להתחיל בשרטוט תמונה מקיפה של דגמי הפעילות הקדומים במדבר יהודה בכל תקופה. אפיון דגמי הפעילות ייעשה בזיקה הדוקה למאפיינים הסביבתיים של פריסת האתרים, כגון קירבה למקורות מים ולנתיבי תנועה, גישה, ניצפות וכדומה, תוך חקירה פרטנית של ההקשרים המרחביים באמצעות מערכות מידע גיאוגרפיות (GIS).

שתי בעיות מתודולוגיות עיקריות עומדות בדרך לגיבוש תמונת דגמי הפעילות בכל תקופה:

1. בעיית התיארוך של אתרים דלי ממצא. מגוון אתרים ותופעות ארכיאולוגיות שאינם מצויים בהקשר ברור לממצא בר-תיארוך מצויים ברחבי המדבר, בהם מתחמים, מלכודות נמרים, "עפיפונים", טומולי, קווי קירות ארוכים ואתרים בעלי ארכיטקטורה בלתי מוגדרת. במהלך המחקר ננסה לייצר מתודולוגיה תקינה לתיארוך אתרים אלו בכלים ארכיאולוגיים ("מאובנים מנחים" בממצא החמרי וזיקה סטרטיגרפית ברורה), ולחילופין להצבת סימן שאלה כרונולוגי לגביהם בהעדר ממצאים מתאימים (להרחבה ראה דוידוביץ' 2008, פרק 7.2). כמו כן, יתבצעו נסיונות לגבש מתודה הולמת לתיארוך מספר סוגי אתרים נפוצים מבין אלו הנזכרים לעיל בכלים ניסויים, בעיקר בשיטת (OSL) Optical Stimulated Luminescence; השווה למשל Porat et al 2006; Rosen et al 2007).

2. העובדה כי רק חלק קטן של שטח המחקר נסקר באופן אינטנסיבי, ולצד זאת הקושי בתיארוך מגוון סוגי אתרים, מקשה על הגדרת כלל מרכיבי הפעילות מכל תקופה. עם זאת, אנו תקווה כי תוצאות הסקר בתחומי מפות מצדה והר-בזר, ביתחם עם ניתוח מדוקדק של מחקרי העבר, יתנו מענה חלקי לקושי זה, ויעלו את רמת המהימנות של קביעת דגמי הפעילות התקופתיים.

בתום חלק זה תעמוד לרשותנו תמונה, גם אם בהכרח חלקית, של מרכיבי הפעילות מכל תקופה ותקופה, וניתן יהיה לעבור לשלב השני של העבודה, שיעקרו השוואת דפוסי הפעילות באזור המחקר עם דפוסי רלוונטיים אחרים, שנדונו במחקרים קודמים. שלושה כיווני השוואה יעמדו במוקד שלב זה: 1) השוואה לדגמי הפעילות במדבריות שכנים בדרום הלבנט, אשר מטרתה להבליט את מקומו וייחודו של מדבר יהודה כרכיב בתוך הסובב המדברי הקדום. בתוך כך יושם דגש על המתרחש בעברו המזרחי של ים המלח, בחבל המדברי שממערב לרמת מואב, המהווה "תמונת ראיי" למדבר יהודה; 2) השוואה לדגמי היישוב הנצפים בארץ הנושבת שממערב ומצפון למדבר יהודה, בדגש על ההר המרכזי הדרומי (הרי יהודה); 3) השוואה לדגמי פעילות של חברות מודרניות במרחב המחקר, בדגש על החברה הבדווית שהתקיימה במדבר יהודה במאה השנים האחרונות. מאחר שמחקרים מתחום הגיאוגרפיה החברתית בוצעו באשר לחברה הנזכרת (למשל שמואלי 1970; 1980), קיים מידע רב-ערך שניתן לערוך בו שימוש זהיר; דא עקא, מחקרים אלו נטו שלא להבליט את האספקטים התומריים של התהליכים, לפחות לא במידה מספקת כדי לשמש בסיס איתן להשוואה ארכיאולוגית בין שרידי פעילות מודרנית ועתיקה. במהלך העבודה ננסה לחדד את השימוש בכלי זה לגבי המרחב הנדון.

מבטים השוואתיים אלו יאפשרו, כך מצופה, לשייך את מרכיבי דגמי הפעילות במדבר יהודה לתשתיות החברתיות אשר היו אחראיות ליצירתן. בהקשר זה, הדגש יהיה על הבחנה בין יצירה "מקומית", דהיינו דגמי פעילות שמקורם ביושבי המדבר, ובין יצירה "חיצונית", כלומר זו שמקורה בגורמים שמחוץ למדבר יהודה, בדגש הארץ הנושבת הסמוכה. הבחנות אלו יעמדו בבסיס הדיון בחלקה המסכם של העבודה, בו ננסה לבחון את התרומה היחסית ה"מקומית" וה"חיצונית" בכל תקופה על רקע ההקשרים החיסטוריים הרחבים (פירוט להלן, סעיף ד). בתוך כך, תיבחן תקפותם של מודלים שהוצעו בעבר לאפיון יחסי מזרע וישימון בזיקה לדרום הלבנט בתקופות הקדומות לגבי מדבר יהודה.

ד. מתווה ראשוני לעבודה (ראשי פרקים) ונושאים נוספים לדיון

ראשי פרקים מוצעים

חלק א' – מבואות

1. מבוא ומטרות המחקר
2. המסגרת הכרונולוגית-תרבותית – דרום הלבנט בין האלף השישי ומחצית האלף הראשון לפנה"ס.
3. מדבר יהודה – הסובב בהולוקן התיכון והמאוחר

4. תולדות המחקר הארכיאולוגי במדבר יהודה

חלק ב' – תיאוריה, שיטות שדה ועיבוד נתונים

5. עקרונות תיאורטיים מנחים: ארכיאולוגיה של הנוף, ארכיאולוגיה בהקשרה ההיסטורי

6. שיטות איסוף הנתונים: א) מחקרי עבר; ב) סקרים; ג) חפירות

7. עיבוד הנתונים: א) קורפוס האתרים ובסיסי הנתונים הסביבתיים והחמריים; ב) שיטות

תיארוך ורמת המהימנות הכרונולוגית; ג) חקירה באמצעות מערכות מידע גיאוגרפיות

(GIS)

חלק ג' – תוצאות

8. דגמי הפעילות האנושית בתקופות הכלקוליתית, הברונזה והברזל (לשליבים השונים)

במדבר יהודה: ניתוח מרכיבי הדגמים והמאפיינים העיקריים של התרבות החמרית

חלק ד' – דיון

9. זיהוי התשתית החברתית העומדת בבסיס דגמי הפעילות הנצפים במדבר יהודה במבט

השוואתי: א) בהשוואה לדגמי ההתיישבות בארץ הנושבת שממערב ומצפון; ב) בהשוואה

לדגמים הנצפים ביחידות מדבריות אחרות בדרום הלבנט (הנגב לחלקו, חצי האי סיני

לחלקו, הערבה, דרום עבר הירדן); ג) בהשוואה לחברות בדוויות בנות ימינו במדבר

יהודה; ד) דיון.

10. דגמי הפעילות במדבר יהודה בהקשרם התרבותי והסביבתי: א) דיון תקופתי במקומו

ומעמדו של מדבר יהודה במערך היישובי בדרום הלבנט; ב) מגמות של שינוי, המשכיות

ודפוסי פעילות ייחודיים במדבר יהודה במבט על "המשך הארוך".

חלק ה' – סיכום

נושאים נוספים לדיון

במהלך העבודה יידונו, בנוסף לבעיות העיקריות שהוצגו בסעיף א', מספר סוגיות פרטניות אשר יש

לחן חשיבות להבנת דגמי הפעילות הקדומים במדבר יהודה הן ככלל והן בזיקה לתקופות

ספציפיות, ולהלן העיקריות שבהן:

- הנתונים הקיימים עד כה מצביעים על כך שבמדבר יהודה גופו לא התפתחה מעולם, לרבות

בתקופות מאוחרות לפרק הזמן הנדון, תרבות יושבת קבע, גם בחלקו המערבי בו כמות

המשקעים מגיעה ל-150 מ"מ ויותר (ובניגוד לאזורים מדבריים אחרים בסביבתנו בהם כמות

המשקעים דומה, דוגמת הר הנגב). במהלך המחקר ננסה לבחון את הסיבות האפשריות לכך

לאור הנתונים הסביבתיים מחד גיסא, ולאור מעמדו הגיאוגרפי-היסטורי של המרחב מאידך גיסא. בתוך כך, נדון במקרה יוצא-דופן בודד מכלל זה, הוא המערך קצר-הימים של התיישבות בבקעת הורקניה בשלהי תקופת הברזל.

- בויקה לסוגית הקודמות, נבחן מדוע לא החלה התיישבות קבע בנאות המדבר בחופו המערבי של ים המלח אלא בשלהי תקופת הברזל, למעט אפיזודה כלקוליתית שטיבה עדיין לא ברור (דוידוביץ' 2008). גם כאן נברר מהן הנסיבות הסביבתיות וההיסטוריות שהובילו להתיישבות מאוחרת זו, והאם יש בהן כדי להסביר מדוע הדבר לא קרה לפני כן, למשל בתקופת הברונזה הקדומה, עת התפתחה מערכת התיישבותית עניפה בחלקה הדרומי-מזרחי של בקעת ים המלח שאינה ניכרת כלל באגן המערבי להוציא מספר אלמנטים "לא יישוביים" (Yekutieli 2009).

- לצד העזר הדמיון היישובי לחבלי שוליים סמוכים הנזכר לעיל, קיים דמיון בין מדבר יהודה ובין החבלים המדבריים בדרום הלבנט דווקא בהעדר שרידים מפרקי זמן מסוימים, בעיקר מן האלף השני לפנה"ס. במהלך העבודה נברר ראשית האם עדות זו אכן משתקפת בממצא הארכיאולוגי, ולאחר מכן מהן הסיבות לחוסר זה, תוך דיון בסוגיות מתודולוגיות העולות ממנו (השווה Finkelstein and Perevoletsky 1990 למול Rosen 1987, 1992). סוגיה זו תקיפה גם לתקופות בהן ניכרת פריחה יישובית במדבריות סמוכים, דוגמת תקופת הברונזה הביניימית, אשר אין לה ביטוי במדבר יהודה.

- שאלה מרכזית בחקר חבל הארץ הנדון היא באילו תקופות התקיימו בו חברות נוודיות או נוודיות למחצה, דוגמת השבטים הבדווים שאכלסו את המרחב במאתיים השנים האחרונות (ואולי מעט קודם לכן; שמואלי 1970). בהנחה שיעלה בידינו להצביע על קיומן של חברות כאלו בפרקי זמן מסוימים, ננסה לבחון מהן הנסיבות ההיסטוריות והסביבתיות המאפשרות או מונעות קיומו של גורם נוודי במדבר יהודה. כמו כן, נדון באפשרות לזהות תהליכי מעבר לשיבת קבע ("התנחלות") בשולי הר יהודה, כגון אלו שחלו בקרב בדווי מדבר יהודה במאה האחרונה, ביחס לתקופות הקדומות, תוך חקירה משווה של שרידי התרבות החמרית המודרניים והקדומים.

- מרבית הסוגיות המוצגות לעיל נוגעות לקיומם או העדרם של דפוסים יישוביים "רגילים". לעומת זאת, במחקר הארכיאולוגי וההיסטורי של מדבר יהודה מוכרים גם דגמי פעילות ייחודיים, בעיקר מן התקופות הרומית והביזנטית, דוגמת מפלט עקב מלחמה/איום (אשל ופורת 2009); מבצרי-ארמון מבודדים (צפריר 1975); והתבודדות על רקע דתי (הירשפלד 2002, 2004). דגמים אלו חורגים מעט מתחום מדבר יהודה צפונה, לעבר הספר הדרומי-מזרחי של

השומרון, אולם אינם מופיעים בדרך כלל באזורים מדבריים אחרים בדרום הלבנט. הסיבות לכך נעוצות אל נכון בייחודו הסביבתי של מדבר יהודה: מיקומו בקרבה מיידית לארץ הנושבת מחד גיסא, והיותו רצועה צחיחה תחומה היטב בין הר וים בעלת טופוגרפיה חריפה מאידך גיסא. נשאלת השאלה, מתי החלו להיווצר דגמי פעילות אלו, והאם ניתן לזהותם בארכיאולוגיה של מדבר יהודה בתקופות הקדומות. בעבודה קודמת ניסינו לחזק את ההצעה, שהורתה במחקרי שנות ה-60, לפיה הנוכחות מן התקופה הכלקוליתית במערות מצוקי המדבר קשורה אף היא במפלט, ולה קווי דמיון פיסיים וחמריים ניכרים למפלט מימי מרד בר כוכבא (דוידוביץ' 2008). רמזים מצביעים על האפשרות שמפלט דומה נתקיים גם בתקופת הברונזה הקדומה ב'1 (שם). "סנוניות ראשונות" אלו מעידות כי אפשר לזהות דפוסי פעילות ייחודיים כגון הנזכרים לעיל גם בתקופות קדומות. מאחר שהמשותף לדפוסים אלו הוא מקורם ה"חיצוני" למדבר יהודה, כלומר הם מייצגים פעילויות של יושבי המזרע המתקיימות בו, קיומם מרמז על האפשרות שמדבר יהודה נתפס בעיני יושבי ההר כתלופה גיאוגרפית, בייחוד בעיתות משבר. חלופה זו רלוונטית הן לתופעות הקשורות בהתמוטטות ובחורבן, כגון מפלט, והן בזיקה לתהליכי ייסוד, דוגמת התארגנות ליצירת אלטרנטיבה פוליטית-חברתית (השווה בריחת דוד למדבר ומעשיו שם; שמ"א כ"ג-כ"ו). סוגיה זו תידון בעבודה בזיקה לאפשרות שמסורות אודות דגמי פעילות ייחודיים אלו נשמרו והועברו בקרב יושבי ההר בזיקה למדבר יהודה, בייחוד בתקופות ההיסטוריות.

ה. תרומה מצופה לקידום המחקר

למחקר המתוכנן חשיבות חזויה כדלקמן:

- הצגה סינתטית ראשונית של השתנות הפעילות האנושית במדבר יהודה לאורך התקופות הכלקוליתית, הברונזה והברזל, המבוססת הן על איסוף מלא ככל שניתן של נתונים ארכיאולוגיים ממחקרי עבר ובחינתם הביקורתית, והן על תרומה ראשונית מסקרים ומחפירות שנערכו בשנים האחרונות וייערכו במהלך המחקר הנוכחי.

- דיון חוליסטי (ארכיאולוגי-סביבתי-חברתי-היסטורי) במהותה של הפעילות האנושית במדבר יהודה בכל תקופה, כבסיס לשילובו של אזור זה כיחידה גיאוגרפית מובחנת בחקר התקופות הנדונות בדרום הלבנט. בכלל זה, בחינת הזיקה האפשרית בין תובנות גיאוגרפיות-היסטוריות מקובלות בחקר תקופות מאוחרות יותר במדבר יהודה (השווה למשל הראל 1971; הירשפלד 2004) ובין המציאות הארכיאולוגית מן התקופות הקדומות.

- גיבוש מסגרות מתודולוגיות לדיון במהותם, בתאריכם ובהקשרם הסביבתי והחברתי של אתרים ותופעות הנצפות בארכיאולוגיה של מדבר יהודה (כגון מתחמים, פעילות במערות קשות גישה, אתרים חסרי ארכיטקטורה מסוגים שונים), ושימוש במדבר יהודה כ"מעבדה" לזיהוי ולהגדרה של דגמי פעילות אשר זיהויים נדיר ביותר במחקר הארכיאולוגי בכלל, דוגמת מפלט (השווה אשל ופורת 2009; דוידוביץ' 2008; לנסיון דומה ראה Yekutieli 2009).

- בזיקה למחקר הרחב של יחסי מזרע ושימון, הדגשת חשיבות ה"פרגמנטציה" של מושגים אלו ליחידות מוגדרות של מרחב, ובחינתן בזיקה ליחידות מוגדרות של זמן. כלומר, במקום לדבר על תקפותה של פרדיגמה זו או אחרת ביחס למושגים התיאורטיים של מזרע ושימון (דוגמת מלחמה תמידית או חתירה לדו-קיום), יש לקיים בחינה השוואתית של היחס בין יחידות "שימון" ויחידות "מזרע" שונות בפרקי זמן נתונים על מנת לברר את מערכת היחסים הכללית ביניהם. בהקשר הארכיאולוגי, בירור היחס בין יחידות מזרע ושימון כרוך בזיהוי והגדרה של דגמי הפעילות הקדומים ביחידות הנחקרות על בסיס כלל הנתונים הארכיאולוגיים; בזיהוי התשתית החברתית שיצרה את דגמי הפעילות הנצפים; ולבסוף, בנסיון לתת מענה לשאלה "כיצד נתפס המרחב" על ידי יושביו ועל ידי יושבי היחידות הסמוכות לו, בשילוב הקונטקסט החיסטורי הרלוונטי.

ביבליוגרפיה

אבירם י., אביגד נ., אהרוני י., בר-אדון פ., ידן י., ליפשיץ ב., רחמני ל.י., נתן ה., זייציק ד.ו. וויטנברג ג.. 1961. מערות מדבר יהודה: סקר ארכיאולוגי בשנת תש"ך (ידיעות כ"ה: 86-5). ירושלים.

אבירם י., אביגד נ., אהרוני י., רחמני ל.י., בריג' ד., ליפשיץ ב., בר-אדון פ., ידן י., פולוצקי י. וזייציק ד.ו. 1962. מערות מדבר יהודה: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"א (ידיעות כ"ו: 243-139). ירושלים.

אשל ח. ופורת ר. 2009. מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, קובץ שני. ירושלים.

בר-אדון פ. 1972. הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו. בתוך כוכבי מ. (עורך), יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, עמ' 149-91. ירושלים.

אהרוני י. 1979. הנגב בתקופה הישראלית. בתוך שמואלי א. וגרדוס י. (עורכים), ארץ הנגב, אדם ומדבר (חלק א'), עמ' 225-209.

- בר-אדון פ. 1989. חפירות במדבר יהודה (עתיקות ט', סדרה עברית; הוכן על ידי גרינהוט צ.). ירושלים.
- דויזוביץ' א. 2008. התקופה הכלקוליתית המאוחרת במדבר יהודה: דגם היישוב ומאפייני התרבות החמרית בבסיס לשחזור סביבתי וחברתי. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הירשפלד י. 1985. סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת הרודיון (הר הורדוס) (108/2). ירושלים.
- הירשפלד י. 2002. המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית. ירושלים.
- הירשפלד י. 2004. הכמיהה אל המדבר: בקעת ים המלח בתקופת בית שני. תל-אביב.
- הראל מ. 1971. מסעי מדבר יהודה וים המלח. תל אביב.
- וקסלר ל. 2002 (עורכת). מפעל סקרים וחפירות במדבר יהודה הצפוני – 1993 (עתיקות 41 [סדרה אנגלית]). ירושלים.
- יקותאלי י. 2001. מזרחה מערד בתקופת הברונזה הקדומה. בתוך מאיר א. וברוך א. (עורכים), ישוב ציוויליזציה ותרבות: דברי הכנס לזכרו של זנד אלון, עמ' 91-103. רמת גן.
- כהן ר. וכהן-אמין ר. 1999. ההתיישבות הקדומה בהר הנגב, כרך א: התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברונזה התיכונה א' (מחקרי רשות העתיקות 6). ירושלים.
- כהן ר. וכהן-אמין ר. 2004. ההתיישבות הקדומה בהר הנגב, כרך ב: תקופת הברזל והתקופה הפרסית (מחקרי רשות העתיקות 20). ירושלים.
- ליפשיץ ע. 2000. האם היתה בעין גדי אחוזת מלך? בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית: בתוך שוורץ י., עמר ז. וציפר ע. (עורכים), ירושלים וארץ ישראל, ספר אריה קינדלר, עמ' 31-42. ירושלים.
- עופר א. 1993. הר יהודה בתקופת המקרא. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- עופר א. 1998. ערי המדבר שביהודה המקראית. קתדרת 90: 7-32.

פורת ר. 2006. מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא במרחב עין גדי – סומראן, לאור המחקר המחודש במדבר יהודה, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

פטריך י. 1994. סקר ארכיאולוגי ביהודה ושומרון: מפת דיר מר סבא (109/7). ירושלים.

צפירי י. 1975. מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני. קדמוניות 30-31 : 41-53.

רוזנברג ב. 1967. צפונות נגב. רמת גן.

רייפנברג א.א. 1950. מלחמת המזרע והישימון: גלגולי התרבות החקלאית בארץ ישראל ושכנותיה. ירושלים.

שמואלי א. 1970. התנחלות הבדוים של מדבר יהודה. תל אביב.

שמואלי א. 1980. קץ הנוודות: חברות בדוים בתהליכי התיישבות. תל אביב.

שטרן א. 1993. איזור יריחו וגבולה המזרחי של ממלכת יהודה בימיה האחרונים. ארץ ישראל כ"ד: 192-197.

Avner U. 1998. Settlement, agriculture and paleoclimate in 'Uvda Valley, Southern Negev desert, 6th-3rd Millennium BC. In Isaar A.S. and Brown N. (eds.), *Environment and Society in Times of Climatic Change*, pp. 147-202. The Netherlands.

Avni G. 1996. *Nomads, Farmers, and Town-Dwellers: Pastoralist-Sedentist Interaction in the Negev Highlands, Sixth-Eighth Centuries CE* (Supplement to the Archaeological Survey of Israel). Jerusalem.

Barth F. 1961. *Nomads of South Persia*. Brown.

Bates D.G. and Hees S.H. 1977. The role of exchange in productive specialization. *American Anthropologist* 79: 824-841.

Beit-Arieh I. 1983. Central-Southern Sinai in the Early Bronze Age II and its relationship with Palestine. *Levant* 15: 39-48.

Bienkowski P. and van der Steen E. 2001. Tribes, trade and towns: new framework for the Late Iron Age in Southern Jordan and the Negev. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 323: 21-47.

Cherry J.F., Davis J.L. and Mantzourani E. 1991. *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands*. Los Angeles.

Cross F.M. & Milik J.T. 1956. Explorations in the Judaeian Buqê'ah. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 142: 5-17.

Finkelstein, I. 1995. *Living on the Fringe: The Archaeology and History of the Negev, Sinai and Neighbouring Regions in Bronze and Iron Ages* (Monographs in Mediterranean Archaeology 6). Sheffield.

Finkelstein I. and Perevoletsky A. 1990. Processes of sedentarization and nomadization in the history of the Negev and Sinai. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279: 67-88.

Haiman M. 1992. Sedentism and pastoralism in the Negev Highlands in the Early Bronze Age: results of the Western Negev Highlands Emergency Survey. In Bar-Yosef O. and Khazanov A. (eds.), *Pastoralism in the Levant: Archaeological Materials in Anthropological Perspective*, 93-105. Boston.

Henry D. 1995. *Prehistoric Cultural Ecology and Evolution: Insights from Southern Jordan*. New York.

Hodder I. 1986. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge.

Khazanov A.M. 1984. *Nomads and the Outside World*. Cambridge.

Nelson C. (ed.). 1973. *The Desert and the Sown*. Berkeley.

Porat N., Rosen S.A., Boaretto E. and Avni Y. 2006. Dating the Ramat Saharonim Late Neolithic desert cult site. *Journal of Archaeological Science* 33: 1341-1355.

Roberts B.K. 1987. Landscape Archaeology. In Wagstaff J.M. (ed.), *Landscape and Culture, Geographical and Archaeological Perspectives*, pp. 77-95. Padstow, Cornwall.

Rosen S.A. 1987. Demographic trends in the Negev Highlands: preliminary results from the Emergency Survey. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 266: 45-58.

Rosen S.A. 1992. Nomads in archaeology. A response to Finkelstein and Perevoletsky. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 287: 75-85.

Rosen S.A. 2002. The evolution of pastoral nomadic systems in the southern Levantine periphery. In van den Brink E.C.M. and Yannay E. (eds.), *In Quest of Ancient Settlements and Landscapes: Archaeological Studies in Honour of Ram Gophna*, pp. 23-44. Tel Aviv.

Rosen S.A., Bocquentin F., Avni Y. and Porat N. 2007. Investigations at Ramat Saharonim: a desert Neolithic sacred precinct in the Central Negev. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 346: 1-27.

Stager L.E. 1976. Farming in the Judean Desert during the Iron Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 221: 145-158.

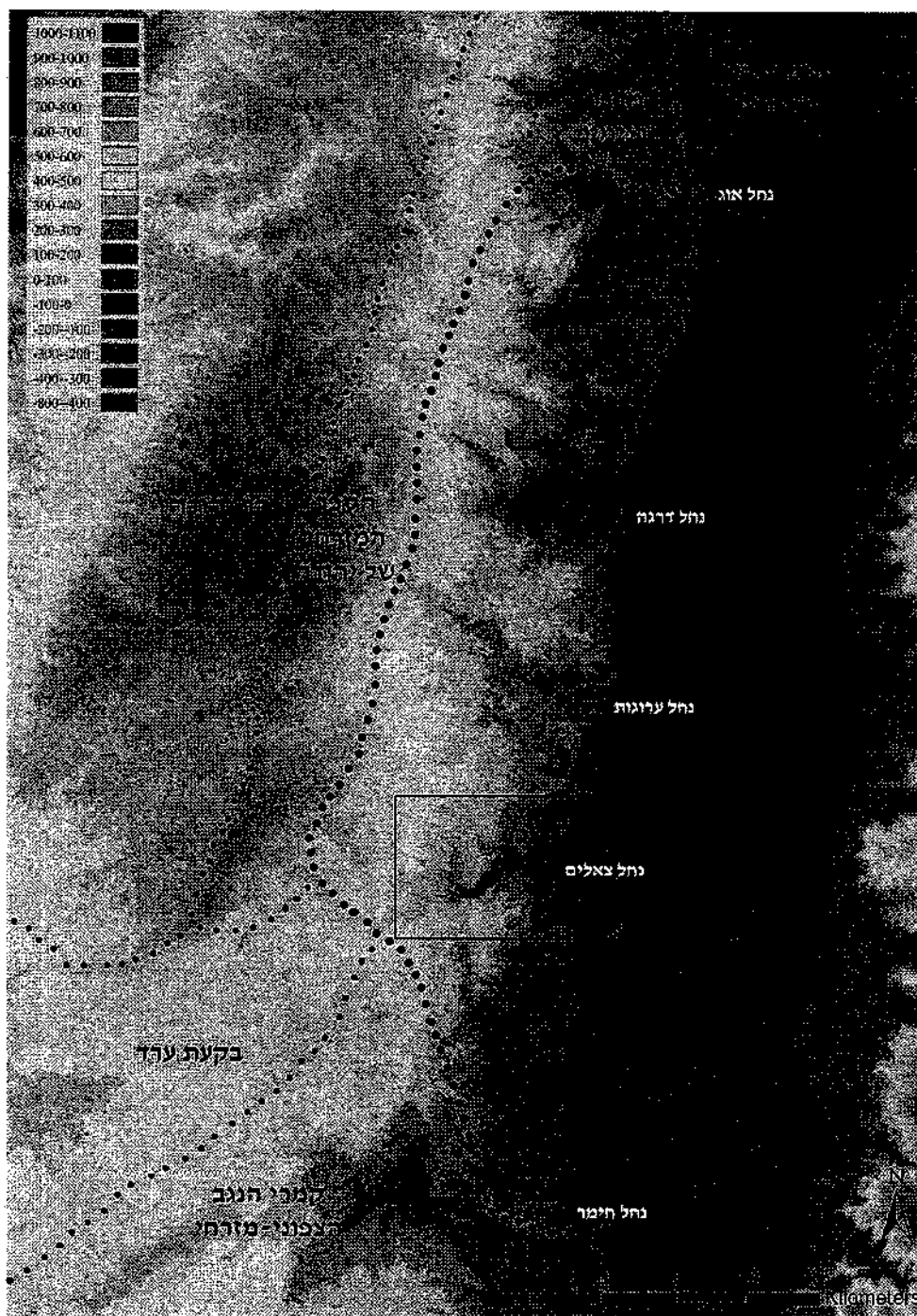
Stern E. 2007. *En-Gedi Excavations I, Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky, Final Report (1961-1965)*. Jerusalem.

de-Vaux R. 1953. Exploration de la région de Qumrân. *Revue Biblique* 60: 540-561.

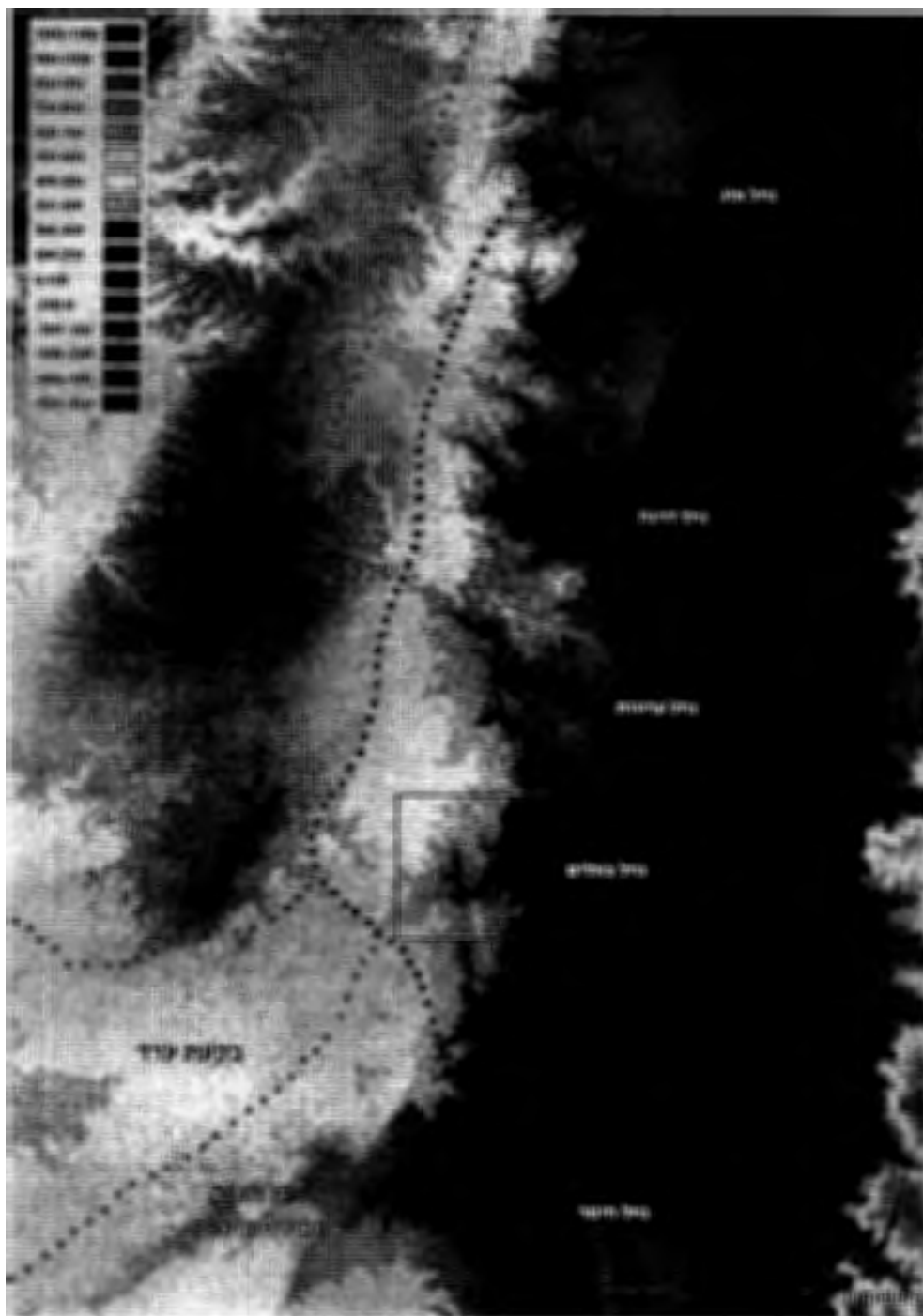
de-Vaux R. 1961. Part I: archaéologie. In Benoit P., Milik J.T. and de-Vaux R., *Les grottes de Murabba'ât* (Discoveries in the Judean Desert II + IIa), pp. 1-63. Oxford.

Yekutieli Y. 2006. Is somebody watching you? Ancient surveillance systems in the Southern Judean Desert. *Journal of Mediterranean Archaeology* 19: 65-89.

Yekutieli Y. 2009. The Har Hemar site: a northern outpost on the desert margin? *Tel Aviv* 36: 218-240.

איור 1 : גבולות אזור המחקר והחבלים הסמוכים הנדונים בעבודה הנוכחית, מוצגים על גבי דימוי טופוגרפי (DEM = digital elevation model). אזור הסקר מסומן במלבן כהה

איור 1 : גבולות אזור המחקר והחבלים הסמוכים הנדונים בעבודה הנוכחית, מוצגים על גבי דימוי טופוגרפי (DEM = digital elevation model). אזור הסקר מסומן במלבן כהה